

գրեկացւոյ մէկ խօսքն իւր «Վասն Յիշոց- նատուացո ճառին մէջ (Ձեռ. էջմ. Թ. 1631, Թ. 4. 133) ուր կ'ըսէ՝ «Եւ սուրբ Յայրն մեր մեծ վարդապետն Վարդան յիւր կենդանութիւնն բազում անգամ ժողովք արար և զնոյն կու- ռոնք հաստատեաց որ կաթողիկոս կամ ե- պիսկոպոս կամ վարդապետ կամ երկն՝ չու- նին իշխանութիւնն զյիշոցատուն կամ աւր- նն կամ հրդորել կամ թաղել կամ զտալասն կնքել կամ պսակել, որ չտան զսրբութիւն շանց և ինքեանք նոցա մեղացն և նշովիցն կցորդ լինին»։ Յովհ. Ներզնկացի որ իբր 1250ին ծնած կը համարուի, հոս մեր Վար- զանայ մասին կը խօսի, և անհար չէ եր- զնկայել աշակերտած ըլլալ վարդանայ, ինչպէս կ'աւանդուի, որ իւր վերջին տարի- ները քաշուած առանձնացած էր ըստ Սո- մալի (էջ 115) Սեպուհ անապատը, ըստ

Ջարրհանեղեանի (տե՛ս Հայկ. Հին Դպր. Պատմ., տպ. Բ., էջ 733, տպ. Կ., էջ 755)։ «Հազարատ եւ Սանահին վանաց մէջ տեղ կայենայ ձոր ըստած տեղը, և հոն եղող պզտիկ վանքին մէջ քաշուելով՝ քովը յա- ճախող աշակերտաց դաս կու տար։ Յովհ. ալ դնաց, ու հաւանական կը կարծուի թէ ինչուան վարդան վրդ. ի մահը անոր քով կեցաւ։ Եթէ ճիշդ է այս աւանդութիւնը կամ ստուգիւ մեզ վարդանն է յիշուածը^(*), այն տանն վարդան կ'ապրէր 1250էն ետքն ալ։ Յամենայն դէպս երբ Ներզնկացի կը գրէր «Վասն Յիշոցնատուաց» ճառը՝ չա- տոնց մեռած էր (հմտ. «Եիւր կենդանու- թիւնն և այլն»), սակայն երբ գրած է եր- զնկայել (ծն. 1250, № 1336ին) յիշեալ ճառը, որով չգիտցուիր։

ՄԻԳՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊՍ. ԱԶՍԻՆՈՒՆԻ

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Վիեննայի վանքին մէջ գտնուած ձե- ապերը ունի նաեւ ուրիշ գտնւածք. «Դանն երկրորդ վասն մանուան Դրիգորի կաթողի- կոսի՝ ասացիտ ի նոյն Դրիգորե աշակերտէն նո- թին։ Այգոյ խաւանսի, եղով նմանի. որ ցան- կնէ փակի» և այլն՝ Ա-Ք, որուն կը կցի (Թ. 4. 184ա) «Գովեալ անուն Տէր Մրապիտն, ռաբրի արագ, Դրիգորիտս կաթողիկոս մեծ պատրիարք և այլն»։ «Գրիգորի ե բանս այս» (Տաշապէս, Մայր Յիշոց, էջ 732)։

Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ (Թիւ 133 ձեռագիր) ևս կը պահուի Հատ- քածոյ մը, որուն մէջ կը կարդանք թէ շարադրուած է Ողբերգական քանի երե հն- տեակ այս և ճիշտ քանի և երե ներշնչական սաղիւ ողնա, գառալին, գնախաղարկան զիծն հանդերձ վերջապահն փաղաւտբանցն, ըստ ալիքանքից ջաղիցն առուեսատրեան, ի չնչին և ի զոհե առնէ կեսարացոյ պիսակ սմուսմք Դրիգոր ողբերգայ, որ ևս կըլանալք պիսակ վա- ռապէս անուանան, յարմարալ չնչին քանիս։

Ձեռագիրը գրուած է 1607 Դեկտ. 31ի օրը Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն գու- ուր։ Իսկ երուսաղէմի Ս. Յակոբիանոյ մա- տենադարանը կը գտնուի հաւաքածոյ մը (Թ. 1042 զրչապիր), որ հաւաքում մըն է սղբերու և ներբողեաններու, կայ հատուած մը «Գրիգոր վրդ. Կեսարացոյ, որ եկաց երիցս պատրիարք Կ. Պոլսոյ ևս կայ քաղալ ի Ղալա- քիա, ներողեան ի վերայ մանուան Մրապիտն կաթողիկոս Ողնիպեցոյ»։

Ինչպէս արդէն յիշատակեցի, Տրդատ եպոս. Պալեսն իրեն սեպհական ձեռագիր ժողովածոյի և Տաղարտին մը մէջ գտած է չորս տաղեր, որոնցմէ մէկը Վիեննայի ձեռագիրին մէջ ալ կար, ինչպէս տես- նուեցաւ։

(*) Որ կ'երեւայ թէ անճշտանկան է. վասն զի յիշեալ վարդան վրդ. նուսցիլ երգիկացոյ՝ կը համարուի վարդան Մեծ (№ 1271) և այս կը յար- մարի երգիկացոյ մասին միւս աւանդածներուն ալ։

Միւս երեքը՝ որ նմանապէս կը ներկայացնէր հանգուցեալ Պախան եպոս. (տե՛ս Հայ Աշխարհի Բ. հատ.), Գրիգոր Կեսարացիի տնին վրայ գողափար մը տալու համար հոս կը ներկայացնենք:

Ա.

ՆԵՐՏՈՂԱԿԱՆ ՆԵՐԶԱԺԱԿԱՆ ՌԱՆԻՒԱՌ ՄԵԾ ԲԱՌՈՒՆԱՊԵՏՆ ՍՐԱՊԻՈՆ,
Ի Դրիգորէ նորին առակերէ:

Այլոյն Յիսուսի, Բարունակ բարի, Գինեբեր սնկի,
Դրախտ պրտալի, Նիւմ ցանկալի, Ջուարքնոց սննչալի,
Էրեւեալ յերկրի, Ընդ վիհակ Հայկի, Թորգոմեան տոմի,
Ժամու ըսուերի, Ի խոր գիւերի, Լոյս պայծառալի:
Խաւարեալ սեռի, Մենգոց Աբեբի, Կարգեալ ըս ցեղի,
Հայկազան տոմի, Ձայեալ Արամի, Ղամբար լուսալի:
Ճանաչ աբբերի, Մերժի խաւարի, Յրասակ հայելի,
Նըման շափելի, Շարս ընդ մարգարի, Ոսկի սոփերի:
Զրեալ ի մարմնի, Պարծանք աշխարհի, Ջաննոր Սիրովի,
Ռաբբի հրաշալի. Սիւն Հայաստանի, Վարժիչ ամենի,
Տանըս Արամի, Բամից համայնի, Յնծուքիւն առի,
Ի իւրական մարմնի, Փայլեալ աշխարհի, Բարոզ կենդանի:

* * *

Բ.

Աւսար էի բոլացուցեր
Բացեալ էի ինչ հրպոյցեր
Գլորեալ էի արդ կանգնեցեր
Դրբողեալ էի հաստատեցեր:
Նշեալ էի նորոցեցեր
Ջանխուլ էի յայնեալ ցուցեր
Էրեւ էի հաստատեցեր
Ընկեալ էի վեր բերեցեր:
Թերի էի լրացուցեր
Ժրխոր էի լրսակեցեր,
Ի սոր էի բարձրացուցեր
Լուծեալ էի կարծրացուցեր:

Խըլեալ էի արդ զընկեցեր
Ծարաւ էի զովացուցեր
Կրտսեալ էի ինչ յաւոյցեր
Հեռի էի մերձ կոցուցեր:

Ջախեալ էի յաջ դասեցեր,
Ղաւղեալ էի ամրացուցեր
Ճընեալ էի անդորրեցեր
Մեկնեալ էի պատուասեցեր:
Յիմար էի իմացուցեր
Նիւնեալ էի արքանացուցեր
Շիջեալ էի անա լուցեր
Ունայն էի արդ լըցուցեր:
Զընչին էի յոյժ սիրեցեր
Պանդուխտ էի ընդունեցեր
Ջընջեալ էի մակագրեցեր
Ռամուս էի զօրացուցեր:
Սուգեալ էի ձեռքն տուցեր
Վընաս էի սրբացուցեր
Տըրտուլ էի բախացուցեր
Բապալ էի արդ պատուեցեր:
Յըրուեալ էի ժողովեցեր
Իւրեալ էի ճանդարեցեր
Փամաք էի մեծարեցեր,
Բակեալ էի արդ շինեցեր:

Գ.

Աւսուածաման խմամարկելով
Բըժըլեանման ողջացելով,
Դեռոց նման ռոռելով,
Դիտողանման ակնարկելով,
Երկնանման ցաւարկելով,
Ջուարքնոց նման պահպանելով,
Էլբայրանման միւս սիրելով,
Ընկերանման յորդորելով:
Թեւոց նման վեր բերելով,
Ժըրանման աշխատելով,
Իմաստանման իմաց տալով,
Լուծողանման բանս յայնելով:
Խամուրանման խրատ տալով,
Մընողանման հոգ տանելով,
Կարաւղանման ձեռքն տուելով,
Հայրանման զուր շարժելով:
Ձայնանման ազգ առնելով
Ղեկանման միւս ուղիւնով
Ճարարանման հիմնարկելով
Մայրանման ողորմելով:
Յաւանման սեր յայնելով,
Նաւանման հատեր փութով
Շարադրանման կարգ դնելով
Որբոյ նըման ռղկոյ շաւով:

**Զբնադանքման յօրհեղով,
Պարզանքման բանս մեկնեղով,
Ջերմանքման մառուր սիրով,
Ռաբբիանման յուծանեղով:**

Սահանանրման յայտ բերելով,
Վարժողանման միտք կրթելով,
Տեղեկանման հրմուտ գոյով
Բեռնանման վարժես սիրով:

ՅԱԼԳՈՆԵՐԻԱՆ ՇՆՈՐԻՆ ՑԱԼՈՎ,
ԻԻԼԹԱՆԵՐԻԱՆ ԱՊՈՏՆԱՌ ՎՈՂՈՎ,
ՓՐԻՂՅԻՆ ՆՐԱՄԱՆ ԽԵԼԵԼՈՎ,
ՔԱՅԱՍՆՈՒՄԱՆ ԽՐԱՄԱՆ ՑԱԼՈՎ:

— Քրիստոսի փառք
լաւիսեանց ամեն:

Իր եղբորդրդին՝ Յակոբ ԺԷ. կը վկայէ թէ Գրիգոր վրդ. Կուսարացի ունէր նաեւ «Լեւորդկան» աղբի հոգիկաւան, մեղրորականի ի Ս. Պատարազին, ի յիւսն ամենատարեւոր տրորդորականն եւ մի աւանտաւոր իմանալ, որ զԺԷ. յայտարարէ ունձնութիւն կը ինչոյ մեկնի:

Դրեկոր Կեաւորացի պատրիարք ունէր նաեւ «Քարոզգիրի», «Դասասանագիրի» եւ «Կանոնգիրի» (Ս. Լուսնատետեց, Թբլիսի 1924 թ. էջ 294), միայն շատ որոշ չէ թէ իբր Կեղիտեալի թիւնն է թէ ալլոց, սակայն շատ հաւանական է որ իբր եղած ըլլայ, մանաւանդ «Քարոզգիրի» իբր:

Դրիգոր վրդ. Կեսարացի, որուն հա-
մար ըստած է թէ արտաքին գիտութեանց
ալ ծանօթ էր, այդ գիտելին վրայ ալ կը
թուի թէ զաստակներ ունեցած է:

Յակոբ քհ. Կհարապետի կը հաստատէ թէ Հոյ Եկեղեցւոյ այս նախածախնդիր վարդապետը հմուտ էր «Ուստորապինն եւ երկրայախականին յի եւ անթերի», եւ հրգու գիրք յօրինած է «Թվականն եւ պատմութիւնն յիշատակ վիճիկն իսկն ՌՁԵ (=1636) քունիսն (Յիւլի քհ. Կեօսեանի), որոնք համար տալախաստեղ (հր) սկիզբն վախճանն խոր»:

(*) Հոս հետաքրքրական իրողություն մը կայ, որ առաջին հորքերն ապագային ուզելու համարային յիշատակի կամ տոնը իրենցորայն զրահմի ճշմարտութիւնը, կ'ուզեն մասնաշնչել: Դարաւազարի (12370) Սրապիտին Ուռնայիցիքի վրայ գրած տառն կ'ընէ թէ՛ լաշա միծ Սրապիտին արաբաշալի եր պատմագիրն փնջի փնջի արաբաշալի եր բերելու միջև ի թիվդ կանխէ իմ (— 1601) հաստացել, եւ ոչ է յայտնի է զի՛նչ եղիւ գրեալն, այլ ծածկուալ կղեւ ի նախահանձնար եր յանհաւանսից...: Արդեօք Կեսարացի ա՛յո գրովն է որ շարունակած է, կը տաւրկուտին. եւ կամ Դարաւազարի վիշքին չարամտութիւնն էր ինչէն ընտելծ Կեսարացիքի:

Ստակոյի այս գործը ցարդ անձանօթ կր ձևայ: Սամուէլ Անեյիկի հրատարակիչը՝ Արշալի Տէր Միքէլեան, գիրքին կցած է յաւելում, անձեռն՝ արտօն երկիրորդը է Քաղաքի Տնօնարան, որտէս հեղինակը տեսնելով որ Գրիգոր վարդապետ մըն է՝ վերադարձ է զայն Գրիգոր Կեսարացիի, մինչ հաստատմին վերջը գրուած յիշատակարանին որոշակի է կրեւիկ էր յայտարարուին հեղինակը որ Գրիգոր Թարանապետ (տե՛ս Սամուէլ Անեյի, 1893, էլիմածին, էջ 200): Այնպէս որ Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի պատմագրական աշխատանքին ներքին ունէ հետք մկզի չէ հասած օ

Յակոբ քհ. Կեսարացի կը հաստատէ զարձեալ թէ Կեսարային թարգմանած էր նաեւ զիրք մը, Ուստըրլայի, արաբերէնէ, ինչ որ չափազանց զարմանալի է, վասնզի արաբերէնի ծանօթ. թիւնը հայ եկեղեցականի մը համար անանկեղ մըն է:

Գրկերը վրդ. հետաքննելու է իրա-
պես արտերկրն է կատարած է այս տեսակ
թարգմանությունը, այդ լեզուն պետք է
ստորագրել ըլլայ իր նախասիրտ թեմաթ Ծիար-
կան էքսիբիտ մեջ, վասնից խոստ տեղադրա-
կան է որ Արապիանիկ միջին վարժարա-
նին մեջ այս լեզուն ուսուցանված ըլլայ:

Դարձեալ տնակնկալ մըն է իր ծանօթաթիկներն աշխարհագրական գիտութեանց որուն արդիւնքն էր անշուշտ այն երկրագրունաբ' որ շինած էր հայերէն գիրով և լիզուով, ինչպէս կը հաւաստէ իր զեղբոր արդին։

Նախագետ Կ'երեսայ թէ Գրիգոր վրգ. Կե-
սարապի կատարած էր սրբագրութիւններ:
Երեսնադէպի մասնական գործունիքն ինչ պահ-
ուած է ձեռագիր Սաղմոս մը (ՄԸ. 1596)
1672ին Կ. Պոլիս գրուած, որուն համար
բռնուած է օտիկեակ տրին հր տրագրեալ,
Կեսարացի Գրիգոր վրցն որոյ կայ դատարան
ի Չառապանս Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին հանգու-
ղեայ:

Հատակոտոր այս ծանօթութիւնները
և միգրի հասած Նշխարները՝ իր գործերէն
և նամականիքէն և թուղթերէն՝ ցոյց կու
տան թէ Կիսարացի իր ժամանակին մմէ-
նէն ուսումնական գէմքերէն մէկն էր, որ
ինչպէս գործով մաքուրած էր ընդդէմ մա-
քաւորացւոր հարկատու թխան՝ նոյնպէս նաեւ
ուսով աշխուհի գէմ պայտարած էր, Ա. Գրք

խոր հատութիւն ունենալով, ինչպէս կը տեսնուի իր թուղթերուն մէջ բրած մէջլ-բիրտմանքէն եւ ակնարկութիւններէն:

Անկիւ կը թուի խորապէս աւտուճաւորած ըլլալ գաւառաբանական հարցերը եւ Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները: Յոյժ հետաքրքրական է նաեւ սա իրագործութիւնը թէ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի շատ աշխատած է իր եմիծ վարդապետին Արապիոն Ուսուցիցի կտակին համաձայն Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կատարելու եւ Ս. Գրքը հանրութեան ժառանգելու բարձնելու, ինչպէս կը վկայէ Յովհաննէս Անկիւբացի: Անուհայեցի Սրայիոն կարողիկոս քաղով փափաք ունեւ փառն սպարոթեան արհեստիս եւ ոչ եղև հասու: Եւ ես պատեալ աշակերտին իւրոյ շէր Գրիգոր քաղ տարուհապետին Կեսարիոյ, յիմի թէ յու կարողանաս սպարոթեան արհեստիս, եւ նա եւս ոչ կարողացաւ:

Որոշ էր թէ միջնադարը եւ պայմանները ձեռնառու չէին եւ Կեսարացի հանգարտ պաշտօնավարութիւն մը չէր ունեցած եւ շարունակ շարժման ու սեղփոթութիւններու եւ մշտապէս պայքարի մէջ գտնուած էր, եւ չէր կրցած կատարել իր փափաքը:

Այս պատճառով Յովհաննէս Անկիւբացիի զիր հարկի ի վերայ եղեալ պատշաճութեւ . . . հանապազ թէ յիմի զու կարողանաս վասնդ իմ (Յովհաննէսի) ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս փոխակազ երէ կարդալով եւ երէ չեղուալ (Յիսաս Որդի, Ա. տպ. 1643. Վեներեանի, յիշատակարան. կամ Նուր-Մարտի-Նաֆիսթ-Քան, Բ. տ. էջ 224. կամ Հայ Մարտի-Նաֆիսթ-Քան, 1863, էջ 457)(*):

(*) Յովհաննէս րճ. Անկիւբացի որդարեւ անոր մահէն տարի մը յետոյ՝ 1637ին՝ Վառն պատմաւորներէյ զՍուրբ Աստուածաշունչն կը ղրմէ Եւրոպա, Հոռոմ եւ Գաղղ դ. ամ բաղում աշխատութեամբ եւ բաղում շարժարանաւք, զոր չէ հնար ի գիր արկանել զոր ծածագէտ ստեղծաւոր իմ գրեալ: Եւ հանի զպոզպատն եւ զհաղապարքն զծաղիկէն եւ զծաղկագրիւն բաղում աշխատութեամբ: Սակայն ինքն ալ չի յաջողիր Աստուածաշունչին տպագրութիւնը իրագործել զվասն բաղում պատճառից. բայց ուշաւերեմա՝ կ'ըսէ Կ'վանատիկ կամ Կ'վանատիկիւնապոլիս կատարել, զի ուշիմ կանխեալն գործիք որ պիտոյ են վառն այդ բանից:

Յովհաննէս Անկիւբացի, որ Հոռոմ մէջ կը գործածէր ձօնանիկ Մատիւնո տնունը, 1637էն 1641 չորս տարի թարգմանիկն պաշտօն վարած է հոն:

Աստուածաշունչը տպագրուած տեսնելու փափաքը որ ժամանակին բոլոր աւտուճաւոր վարդապետներուն, ինչպէս Արապիոն Զուգայեցի, Յովհաննէս Անկիւբացի Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն, Սրայիոն Ուսուցիցի, Գրիգոր Կեսարացի փափաքը եղած էր, նոյն իսկ օտար, այսինքն Հոռոմի աշխպետութեամբ, կարելի չէր որ Կեսարացի գլուխ հանէր Արեւելքի մէջ, Ժէ. դարուն սկիզբը, սեփական միջնոցներով, սակայն կը հաւատամ թէ անկիւս այս ուղղութեամբ մեծ ջանքեր բրած է. այնպէս որ իր հաւկանկորները կամ մրցակիցները՝ որոնք օտարին վրայ իրենց յոյսը դրած էին, անկէ ետ շինարու եւ անոր փափաքած եւ չը կրցած յաջողածը իրենք իրականացնելու համար, թախտնազին խնդրանքներ բրած են Հոռոմի տթոռին եւ սովորայն յոստախար եղած են:

Այսպէս կը տեսնենք թէ իր գլխաւոր հակառակորդը՝ Յովհաննէս Սուր 1634ին Ուրբանոս Ը. պապին խնդրամատոյց կ'ըլլայ պանուն Հայ ազգիկն որպէսպիսի ան հանի տպագրել տալ Ս. Գրքը (Դաւէթեաններ, Կենսագրութիւն, էջ 304), եւ իր միւս հակառակորդը՝ Զաքարիա Վանեցի 1632ին եւ մահաւանդ 1637ին նման խնդրանքներ կը ներկայացնէ Հոռոմի պապին եւ հակառակ տնոր որ Բորսակաւնու ժողովը 1639 Օգոստոս 19ի նիստին մէջ կ'որոշէ «նոր Կաթարանի սպարոթիւնն շուտով սկսի նորաձոյլ տառերով» (տե՛ս Դաւէթեաններ, Նոյն, էջ 306 եւ 308) Հոռոմ միւտ կը զլանայ այդ աշխպետութիւնը Հայոց:

Ա. ԱԼՊՈՅԱՅԵԱՆ

(Շարունակելի) (13)

1642ին վենետիկ կը տալ Սաղմոս մը. օգնութեամբ երկու յոյներու՝ քոչիպետ Յովակիմ Առօմատատիկի եւ Աթնայի Անիկոս Փիլիսոփայի 1643ին ալ նոյն անձերուն օժանդակութեամբ կը տալ Ենորթաթի Թիսուս Մոզիկ:

Անկիւս իր վերջին գործը եղաւ: Յետոյ չինքն գլխոր թէ ինչ եղած է: